

Het negentiende-eeuwse dagboek van een psychotherapeut

W. VANDEREYCKEN

BESPROKEN BOEKEN

De Chastenot de Puységur, A.M.J. *De kleine Alexander. De behandeling van een jongen met aanvallen van razernij en waanzin.* (Met een inleiding en nawoord van prof. dr. W. Hellinckx. Vert.). Candide Wrede Veldt B V, Amsterdam 2001,

181 pagina's, ISBN 90 75483 22 8, f34,99 / X 15,88

Vijsselaar, J. *Magnetisme van de geest. Het dierlijk magnetisme, 1770-1830.* SUN, Groningen 2001, 560 pagina's,

In zijn proefschrift, waarvan nu een handelseditie verscheen, beschrijft Vijsselaar de achtergronden van het 'dierlijk magnetisme' en de plaats ervan in verschillende landen. Als uitloper van achttiende-eeuwse natuurwetenschappelijke denkbeelden, werd het magnetisme een wonderbaarlijke geneesmethode in de handen van de Weense arts Mesmer, maar belandde na een episode van felle controverses in het obscure 'alternatieve circuit' van spiritisten en handopleggers. In zijn historische analyse stelt Vijsselaar dat het magnetisme geen voorbode van een freudiaanse dieptepsychologie was en evenmin een psychotherapie avant la lettre. Deze stelling klopt als men de inhoudelijke aspecten en onderliggende concepten van magnetisme en psychoanalyse vergelijkt. Als men evenwel theorie en techniek even buiten beschouwing laat en de therapeutische kwaliteiten van de arts-patiëntrelatie ontleeft, dan is wel een continuïteit te bespeuren tussen Mesmer en dat wat vanaf het einde van de negentiende eeuw psychotherapie werd genoemd. Een cruciale schakel in deze ketting was de Franse markies De Puységur (1751-1825). Zijn naam duikt op in elke degelijke geschiedenis van de hypnose als ontdekker van de 'magnetische slaap' of het 'kunstmatig somnambulisme'. Deze voormalige legerofficier ontdekte eerder toevallig zijn genezende kracht en

ontwikkelde bijna intuïtief een methode waarbij de persoon van de 'magnetiseur' een hoofdrol speelt. Dit wordt mooi geïllustreerd in zijn notities uit 1812-1813 over de behandeling van *le jeune Hébert*, die nu in vertaling verschenen in de boeiende reeks historische teksten bij uitgeverij Candide.

DAGBOEK VAN EEN PSYCHOTHERAPEUT?

De kleine Alexander is een bewerking van een oude Nederlandse vertaling uit 1818, onder redactie van de Leuvense hoogleraar orthopedagogiek Hellinckx, die de ziektegeschiedenis van uitvoerig commentaar en historische situering heeft voorzien. De twaalfjarige zoon van horlogemaker Hébert lijdt aan woedeaanvallen en bewustzijnsverlies. Het ene moment is hij razend agressief en angstaanjagend, het andere vrolijk, vriendelijk en beleefd. Door zijn spectaculaire zenuwaanvallen komt hij toevallig bij De Puységur terecht, die hem 'magnetiseert', waardoor de jongen snel beter wordt. Uit de dagboeknotities over zes maanden behandeling blijkt hoe De Puységur met *trial-and-error* een therapeutische relatie opbouwt met Alexander, die veel meer inhoudt dan het opwekken van een 'magnetische slaap'. Hellinckx merkt terecht op: 'Bij

het lezen van dit boek valt het op dat veel ingrediënten van de hedendaagse kinderpsychotherapie en orthopedagogiek in de kiem reeds aanwezig zijn in de aanpak van De Puységur' (p. 9).

Naast een herinterpretatie van Alexanders problematiek in moderne diagnostische termen (gaat het om een psychose, conversie, dissociatieve stoornis, gedragsstoornis?), bespreekt Hellinckx in zijn nabeschuwing enkele krachtlijnen van het 'therapeutische proces', zoals dit te reconstrueren is uit de notities van De Puységur. Hieruit komt allereerst een opvallend positieve attitude naar voren: Hellinckx onderstreept de rogeriaanse houding van aanvaarding, echtheid en empathie bij De Puységur. De markies heeft met Alexander 'een wederzijdse vertrouwensrelatie opgebouwd waarin hij wel voor gids speelt maar niet autoritair optreedt' (p. 171). Stijl en werkwijze lijken erg op directieve therapie. De behandeling is ook een leerproces voor De Puységur zelf, die zich regelmatig bezint over zijn methode. De kleine Alexander kan daarom gelezen worden als een van de eerste dagboeken van een psychotherapeut. We zullen dit met enkele tekstfragmenten illustreren en daarbij bepaalde aspecten herinterpreteren vanuit hedendaagse opvattingen.

DE THERAPEUTISCHE RELATIE

De Puységur treedt zijn jonge patiënt steeds met veel respect tegemoet. Hij geeft Alexander een actieve rol in zijn genezing en stelt zich kritisch op tegenover zijn eigen inbreng. Na een wat bitsige woordenwisseling merkt hij bijvoorbeeld op: 'Kom, probeer jij in de toekomst wat duidelijker antwoorden te geven en ik moet wat voorzichtiger zijn' (p. 73). Hij wil in alle omstandigheden tactvol optreden en het vertrouwen van zijn patiënt niet beschamen: 'aangezien ik de aard van zijn ziekte aan niemand wil kenbaar maken' (p. 89). Anderzijds geeft De Puységur zich onvoldoende rekenschap van belangrijke interactionele aspecten in het gedrag van Alexander binnen en buiten de therapie. Zo schermt hij de jongen

opvallend af of verdedigt hem tegenover de buitenwereld, waardoor hij Alexander ook tot een 'bijzonder geval' maakt. Het feit dat hij (de markies!) zoveel tijd voor de jongen vrijmaakt – en ook anderen mobiliseert – roept vragen op over de manier waarop deze jongen in zijn gedrag werd bekrachtigd door de aandacht van zijn omgeving. Deze 'ziektewinst' wordt trouwens door anderen opgemerkt: 'dat hij een luiaard was die zich ziek hield om te kunnen rondhangen en niet te moeten werken' (p. 91). Zijn ziekte lijkt ook vaak voor Alexander een excuus om zijn woede te uiten en anderen de huid vol te schelden. Als De Puységur soms voorzichtig kritiek geeft op dit gedrag, lijkt het erop dat Alexander hem dan afstraft door niet exact te doen wat van hem verwacht wordt.

Mettertijd legt de jongen steeds meer eisen aan zijn omgeving op en lijkt hij van zijn 'machtspositie' handig gebruik/misbruik te maken. Enkele voorbeelden: 'Gedurende meer dan een maand moet ik volkomen vrij zijn om te gaan en staan waar ik wil, ik moet vooral veel in de open lucht zijn en men moet mij geen onderlicht geven. (...) U moet mijn vader zeggen dat hij mij geen Latijn meer moet laten studeren ...' (p. 115); 'Verleden zondag, toen zijn moeder hem gemagnetiseerd had, heeft hij gezegd dat ze hem niet naar de kerk moest laten gaan omdat het luide zingen hem hoofdpijn bezorgde' (p. 142). Opvallend is ook dat zodra een andere patiënt ten tonele verschijnt (in het slotdeel van het dagboek: Agnes of 'vrouw Maréchal'), er zich een concurrentiestrijd afspeelt om de aandacht te krijgen en de belangrijkste patiënt te zijn.

De Puységur heeft dit alles duidelijk niet in de gaten en blijft zijn patiënt verdedigen: 'Dit wil dus zeggen dat dit kind zich niet bewust is van zijn kwaal en zich alleen uit gehoorzaamheid en volgzzaamheid aan mijn bevelen onderwerpt en dit niet doet omdat het beter wil worden of omdat het overtuigd is van het nut van mijn behandeling' (p. 96). Toch blijkt op een bepaald moment hoe invloedrijk de reactie van de omgeving kan zijn: 'Wij bleven rustig aan tafel zitten,

zogenaamd zonder acht op hem te slaan, en lieten hem stiekem zijn gang gaan. Zijn agressiviteit, of liever zijn waanzinnig gedrag (...) kreeg door de kalme en onverstoorbare houding van de mensen tegen wie hij zich richtte geen repons. Het kind liep daarop weer snel de tuin in en verdween als de bliksem uit ons gezichtsveld, alsof hij door onze onverschilligheid geraakt werd en beschaamd was geworden' (p. 109-110). Is dit geen kluif voor een gedragstherapeut?

Dit brengt ons bij vragen over de opvoeding en invloed van de ouders. Vooral de volgende passage is in dit opzicht belangrijk: 'De kleine jongen wilde bij zijn ouders weg omdat hij zich daar, zei hij in zijn magnetische slaap, te zeer opgesloten voelt en te veel geconfronteerd wordt met situaties die zijn ergernis wekken. (...) Thuis dwarsbomen ze mij altijd en voor het geringste bestraft papa mij, dan raakt mijn hoofd op hol en weet ik niet meer wat ik zeg' (p. 131). De Puységur raadt daarom aan de jongen een tijd bij zijn oom te laten verblijven (een advies dat de ouders slechts na enig uitstel opvolgen); later zoekt hij zelfs naar een plaatsing in een tehuis. Deze scheidingsmaatregelen schrikken de ouders af en ze doen dan blijkbaar hun best om met De Puységur samen te werken. Deze laatste heeft intussen zijn magnetische invloed overgedragen op de moeder van Alexander! Dit is, in de ogen van hedendaagse hulpverleners, natuurlijk een mooi voorbeeld van hoe de therapeut er enerzijds voor zorgt dat de patiënt minder afhankelijk van hem wordt en anderzijds de ouders tot een soort cotherapeuten maakt (mediatietherapie).

WERKWIJZE EN KRITISCHE BEDENKINGEN

Expliciete beschouwingen over zijn werkwijze geeft de auteur weinig, tenzij om zich te verdedigen tegen mogelijke kritiek. Zo zoekt hij erkenning bij beroemde zenuwartsen als Pinel en Gall. Deze laatste wil hij overtuigen van het wetenschappelijke bewijs van zijn methode. Gall staat echter zeer sceptisch tegenover magnetisme

en stelt onomwonden dat somnambules 'zich in die toestand niet meer herinneren dan in hun wakende toestand, en dat zij alleen maar herhalen wat hun door hun magnetiseurs in de mond wordt gelegd' (p. 76). Ook vraagt Gall zich af: 'Hoe komt het dat uw somnambules, als zij toch over aangeboren kennis beschikken, geen nieuwe geneesmiddelen vinden. Bijvoorbeeld: waarom vermelden de Duitse slaapwandelaars alleen Duitse geneesmiddelen en niet de middelen die in Engeland gebruikt worden? Dat alles lijkt me een illusie te zijn en niets meer' (p. 77). Dit commentaar kan men ook vandaag nog horen in verband met hypnose en dissociatie: in hoeverre gaat het niet louter om een suggestief spel waarbij het scenario gekleurd wordt door de verwachtingen van de omgeving? Belangrijk is dat De Puységur zich rekenschap geeft van de 'imitatiedrang van de ziekelijke verbeelding' (p. 134), maar dat Alexander hem 'voor de gek zou gehouden hebben' (p. 151) sluit hij categorisch uit.

Wel heeft De Puységur – vermoedelijk als gevolg van de kritiek op de methode van zijn leermeester Mesmer – geleerd wat voorzichtiger te zijn, ook al blijft hij enthousiast over zijn methode. Enkele voorbeelden hiervan zijn: (als Pinel hem voorstelt zijn methode te beproeven op de krankzinnigen van zijn instituut) 'Ik heb hem geantwoord dat, hoe graag ik ook aan zijn verzoek zou willen voldoen, ik geen proeven wilde doen met diegenen die voortdurend en volledig in een toestand van agitatie verkeren' (p. 85-86); 'Wanneer ik denk aan alle moeilijkheden die zich kunnen voordoen bij het succesvol aanwenden van het magnetisme bij de gewone, hevige en chronische ziekten dan zal het vrijwel zeker onmogelijk zijn daarvoor altijd volhardende magnetiseurs te vinden, die zich hiervoor voldoende kunnen vrij maken en die in staat zijn om het geduld en het vertrouwen van de zieken te winnen om met hen de ziekte te bestrijden en genezing na te streven.' (p. 90); 'Toekomstige magnetiseurs moeten gewaarschuwd worden patiënten met verschillende zenuwkwalen niet samen of op eenzelfde plaats te willen behande-

len. Ongetwijfeld zijn de problemen die zich hierbij voordoen een gevolg van onderlinge beïnvloeding.' (p. 133).

Over de methode van het magnetiseren plaatst hij enkele belangrijke opmerkingen, zoals: 'Ik ben ervan overtuigd dat het menselijk magnetisme niets anders is dan de rechtstreekse invloed van iemands wil ...' (p. 118). Hij neemt daarbij letterlijk en figuurlijk afstand van Mesmers methode: hij stelt namelijk vast dat het niet nodig is patiënten aan te raken ('de druk van de hand van de magnetiseur') maar dat hij ook 'op afstand' zijn magnetische invloed kan uitoefenen (p. 134).

Zoals reeds vermeld, benadrukt De Puységur het belang om als therapeut een positieve houding aan te nemen tegenover patiënten en deze niet te bekritisieren voor reacties die voortkomen uit hun ziekte. Soms is het de patiënt die hem weer moet aanmoedigen (deze passages betreffen Agnes, die in het slotdeel van het dagboek opduikt): 'Met nieuwe adviezen over de manier waarop ik mij jegens haar moest gedragen, gaf ze mij dan weer hoop op haar herstel en de nodige moed en kracht om over haar te waken' (p. 128). Op een ander moment realiseert hij zich dat hij zijn emoties niet meer de baas is: 'Maar ik was zo opgewonden, zo misnoegd en wrevelig over al de tegenspoed en problemen dat ik mijn eigen principes van voorzichtigheid en sereniteit vergat, mij niet kon beheersen en zeker niet in staat was het kwaad dat ik had aangericht ogenblikkelijk ongedaan te maken' (p. 146); '... bracht ik op haar in de plaats van troost en hulp, alleen maar mijn opwindende over' (p. 140). Hierbij rekent hij opnieuw op de hulp van de patiënt: 'en ik sprak met haar over alles wat mij dwars zat; ik wenste dat zij alle gevoelens die mij overstroomden met mij zou delen, ik dacht dat zij alleen die kon verzachten' (p. 140). De Puységur lijkt hier terecht te zijn gekomen in wat psychoanalytici 'tegenoverdracht' zouden noemen. Hij realiseert zich de kwetsbare positie van afhankelijkheid van zijn patiënten, 'gemagnetiseerde somnambulisten die helemaal onder de invloed van onze

gedachten zijn en die daardoor de onschuldige en weerloze slachtoffers worden van de wispelturigheid van onze geest en van de onvolmaaktheden van ons karakter' (p. 147).

PSYCHOTHERAPIE AVANT LA LETTRE?

Vijselaar situeert het magnetisme in een socioculturele context, wijst het een eigen plaats toe in de ideeëngeschiedenis; de psychoanalyse zou een eeuw later elders haar wieg vinden zonder de magnetiseurs als 'voorouders' te erkennen. Dit is een verdedigbare stelling, maar puur pragmatisch beschouwd, herkennen we in de werkwijze van De Puységur het methodische gebruik, met een genezend doel, van psychische beïnvloeding binnen een therapeut-patiëntrelatie. In deze zin reveleert *De kleine Alexander* een psychotherapeutisch proces. De auteur gebruikt een eigentijds begrippenkader, diagnostisch en therapeutisch, maar zijn benadering verdient de moderne omschrijving van psychotherapie. De lezer die het boeiende relaas ter hand zal nemen, kan dit natuurlijk betwisten, zoals elke definitie van psychotherapie ter discussie kan staan. Maar het lezen van dit dagboek zal ongetwijfeld aantonen dat *De kleine Alexander* thuishoort in het pantheon van de kinderpsychiatrie. De moraal van het verhaal blijft hoe dan ook actueel, en dat kan men jammer genoeg van veel 'moderne' vakliteratuur niet zeggen: 'Dit dagboek (...) zal (...) niets anders bevatten dan allerlei moeilijkheden die ik zal moeten doormaken zolang de ellendige ziekte van dit kind blijft duren. Laat dat een waarschuwing zijn voor magnetiseurs, en moge deze geschiedenis als voorbeeld dienen om degenen, die net als ik het zouden willen wagen als beschikkende over leven en dood van hun medemensen op te treden, aan te zetten tot behoedzaamheid en bezinning' (p. 65).

AUTEUR

W. VANDEREYCKEN is hoogleraar psychiatrie aan de KU Leuven en hoofd van de afdeling directieve therapie, Kliniek Alexianen Tienen.

Correspondentieadres: Liefdestraat 10, 3300 Tienen, België.

E-mail: walter.vandereycken@fracarita.org.

Geen strijdige belangen meegedeeld.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 12-10-2001.